

ezek eltérő módon vették igénybe a szerzői névhasználat eszközét. Míg a sarkantyúzó kritika képzéseszményre építő, szövegcentrikus elemzéseket végző gyakorlata a diszkrét szerzői névhasználat gyakorlatát alkalmazta, addig a korbácsoló bírálatok élesebb, a mű alkotóját középpontba helyező szemlélete kifejezetten megkívánta a recenziót védő, karrierépítő névhasználat alkalmazását.

7. Hol jelenhetett meg a kritika? Ezután azt vizsgáltam, hogy a recenzió névválasztása hozzájárult-e a szerző által szabályozható magánlevelezés keretein túllépő, a nyomtatott nyilvánosságban megjelenő kritikai műfajok elfogadhatóságának növeléséhez is. A korban gyakran megkérdőjelezett nyomtatott recenziók szerzői előszeretettel használtak különböző neveket abból a célból, hogy a kritikai diskurzust fenntartsák, illetve saját magukat is megvédjék a recenzió ellenzőivel szemben. Ennek jegyében Kis János, Prepeliczay Sámuel és Nemesapáti Kiss Sámuel mindeddig még nem elemzett vitájának középpontjába is a név került: vagyis mennyire befolyásolja a kritikai műfajok működését a recenzió nevének feltüntetése vagy elhallgatása.

8. Záró megjegyzések. A fentebbi kutatás folytatásaként érdemes nemcsak a kritikus, hanem az írói oldalt is megvizsgálni. A szerzők sok esetben a kritika új, ismeretlen és gyakran fenyegetésként értelmezett jelenségével szemben alakították ki szerzői névhasználati stratégiájukat, mely befolyásolta publikációs, imázs- és karrierépítési törekvéseik kibontakoztatását is. A szerzők a név feltüntetésével vagy elrejtésével, egyes szövegek szerzői életműhöz való rendelésével vagy az attól való eltávolítással gondoskodtak írói imázsuk építéséről és a kritikától való védelméről is. Ez lehetőséget kínál számomra, hogy a későbbiek során a kidolgozott tipológiát a szerzői megfontolások értelmezésére is felhasználjam. A szerzői névhasználati megfontolások és gyakorlatok recenzió és írói oldalról is új ismereteket és szempontokat emelnek be a klasszikus századforduló kritikai folyamatainak értelmezésébe.

FEKETE NORBERT

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5731-6530>

KATONA CSILLA, A fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban*

Debreceni Egyetem, Magyar nyelv- és nyelvtudomány. Debrecen, 2019. 206 lap
Témavezető: TÓTH VALÉRIA. Opponensek: KOROMPAY KLÁRA, JUHÁSZ DEZSŐ
Védés: 2019. szeptember 19.

1. A szavak és nevek hangszerkezetét módosító hangtörténeti vizsgálatok korábban gyakran álltak a nyelvészeti kutatások középpontjában. Számos kiváló munka született e témakörben például a kétnyíltszótagos tendenciáról, a hangátvetés, a tövégi magánhangzók eltűnése vagy az inetimologikus magán- és mássalhangzók problematikájáról. Idővel

* Megjelenés: KATONA CSILLA, *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban*. A Magyar Névtár Kiadványai 51. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2020. 201 lap.

azonban ezek a témák kikerültek a vizsgálatok homlokteréből, s a nyelvészeti kutatások perifériájára szorultak. Doktori értekezésem témaválasztásával ehhez az irányvonalhoz tértem vissza, mégpedig olyan módon, hogy egyrészt áttekintettem a szakirodalmi előzményeket, másrészt pedig új nézőpontot alkalmazva és részben más nyelvi forrásanyagra építve közelítettem meg a hangtörténeti jelenségeket.

2. A korábbi szakmunkáktól eltérően dolgozatomban bővebb és más típusú forrásanyagra támaszkodtam: az elemző munka alapjául ugyanis két forráscsoportot, a korai ómagyar kori helyneveket és az élőnyelvi tájszavakat választottam ki. Az ómagyar kori helynevek legértékesebb tulajdonsága éppen azok koraiságában rejlik: ez a nyelvi elemcsoport az ómagyar kor legkorábbi időszakára vonatkozóan is gazdag dokumentáltságot mutat (tekintve, hogy a szórványemlékekben ez a szócsoport fordul elő a személynevek mellett a leggyakrabban), ez pedig a nyelvtörténeti vizsgálatokban betöltött értéküket jelentősen megnöveli. A másik forrásanyag, az élőnyelvi tájszavak köre egyfajta kontrollanyagként szerepel a munkámban. Ezek a nyelvi elemek a jelenkor szinkroniájában gyakran őrzik valamilyen módon a korábban lezajlott hangváltozások nyomait, sőt olykor bizonyos változások mindmáig meglévő produktivitását is jelezhetik. Hangtörténeti vizsgálataim előmunkálataként mindkét forráscsoportot adatbázisban dolgoztam fel.

A helynévi adatok gyűjtéséhez többféle forrásmunkát is felhasználtam. Feldolgoztam többek között a Korai magyar helynévszótár 1. kötetének adatait és a Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból című adattár 4. kötetét, valamint GYÖRFFY GYÖRGY *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* című művének valamennyi kötetét és CSÁNKI DEZSŐ *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* című munkájának köteteit, emellett az ómagyar kor helynévkincsére építő történeti-etimológiai szótárak anyagát is átnéztem. A feldolgozás és leválogatás után 1800 helynévi adattal dolgozhattam tovább.

A helynévi adatbázis mintájára egy modern tájszavakból álló adatbázist is készítettem, amelyhez forrásként az Új magyar tájszótár és A magyar nyelvjárások atlasza adatait használtam fel. Az adatbázisban azokat a lexémákat rögzítettem, melyekben a szavak hangszerkezetét érintően variánsok meglétét láthatjuk. Az adatbázis ilyen módon szinkron adatok (nyelvi variációk) révén nyújtott fontos forrásanyagot a változási folyamatok feltérképezéséhez. Az így kialakított nyelvjárási korpusz 1286 rekordból állt.

3. Dolgozatomban a módszertani alapok terén is igyekeztem új irányba vezetni a szótagszerkezetet módosító hangtörténeti változások vizsgálatát. Noha munkám a céljait és forrásbázisát tekintve alapvetően hangtörténeti irányultságú, s ily módon e kutatási terület eddig elért eredményeit minden tekintetben figyelembe veszi, fontosnak tartottam azt is, hogy dolgozatomban valamelyest tovább is mutasson a korábbi eredményeken, új és tágabb összefüggéseket tárva fel a hangtörténeti kutatásokban. Ehhez a modern fonológia eredményeire támaszkodtam. Azáltal, hogy az optimalitáselméletet és a jólfarmaltsági kritériumokat bevontam a vizsgálatokba, számos esetben közelebb kerülhettem a nyelvi változások működésének megértéséhez. E két tudásanyag, illetve módszertan ötvözésével bizonyos hangtörténeti folyamatok, így a szótagszerkezetet módosító hangváltozások működését befolyásoló mozgatórugókra is pontosabban fényt tudunk deríteni.

Értekezésem készítésekor abból a hipotézisből indultam ki, hogy az egyes nyelvekre jellemző fonotaktikai szerkezet lehet okozója és befolyásolója is a hangtörténeti változásoknak, de gátolhatja is azok lefolyását abban az esetben, ha a változás által újonnan létrejövő szavak

hangszerkezete kevésbé lenne jólformált, mint a kiinduló alaké. Megvizsgáltam tehát a magyar nyelvre jellemző fonotaktikai mintázatokat, s áttekintettem, hogy az egyes nyelvtörténeti korok során milyen változások következtek be a szavainkra jellemző szótagszerkezeti mintákban. Az általános áttekintést követően az egyes változásoknak külön-külön alfejezetet szenteltem. Ezekben az egységekben a szakirodalom feldolgozása után a változásokkal kapcsolatba hozható névanyagot több szempontot alkalmazva elemeztem, s mindeközben igyekeztem feltárni a változásokra jellemző, azok háttérében meghúzódó okokat. Az egyes hangváltozások vizsgálata során igazoltam azt, hogy a fonotaktikai szerkezet jelentős mértékben hatással van a hangváltozások működésére. A jólformáltsági feltételek vizsgálatán keresztül támasztottam alá például azt, hogy a szótagszerkezetet módosító hangtörténeti változások ugyancsak az optimális elrendeződés felé vezetnek. Nem gondolom ugyanakkor, hogy ezek a kritériumok a változások kizárólagos mozgatórugói lennének: nyilvánvalóan számos további tényező játszik fontos szerepet abban, hogy a változások miként és mikor zajlanak le.

4. A kétnyíltszótagos tendencia kapcsán a változás következtében kieső magánhangzó jellegéről és a változás kronológiai jellemzőiről szóltam, s figyelemmel voltam arra is, hogy mely hangok közül eshettek ki a magánhangzók és melyek közül nem, azaz milyen mássalhangzó-kapcsolatok jöhettek létre a változás következtében. A változást befolyásoló tényezőket ugyancsak igyekeztem felderíteni.

Az elvégzett vizsgálatok tükrében úgy tűnik, hogy a kétnyíltszótagos tendenciát távolról sem tekinthetjük egynemű folyamatnak. Az alakok szerkezeti analízise során ugyanis több altípus is kirajzolódni látszott az adatok szerkezeti felépítése és a kieső magánhangzó helyzete alapján. Az adatok 80%-ában CVCVCV > CVCCV változást regisztrálhattam (pl. 1433: *Bereky* > 1433: *Berky*, Cs. 3: 600, 1256: *Nemety* > 1331: *Nemti*, Gy. 3: 221). Arra is rámutattak a nyelvi adatok, hogy ez a módosulás nemcsak a csupa nyílt szótagból álló lexémákat érinti, s a változás előfeltételének valójában – szótagszerkezeti szempontból legalábbis – a kettőnél több szótag és a két egymást követő nyílt szótag mutatkozik (pl. 1318: *Solumus* > 1397: *Solmus*, Cs. 5: 401).

A változás háttérében a korábbi kutatások által megállapított hangsúlyviszonyok mellett az alapnyelvből örökölt szótagszerkezetekhez való igazodás és a magánhangzó kiesése után fellépő mássalhangzó-kapcsolatok jólformáltsági szintje ugyancsak meghúzódhat.

A kieső magánhangzóra vonatkozólag a korábbi szakirodalom azt hangsúlyozta, hogy különösen felső és középső nyelvállású magánhangzók kerültek a tendencia hatósugarába, elemzéseim viszont ennek ellentmondtak, mivel a kétnyíltszótagos tendencia a középső és alsó tartományban lévő magánhangzók kiesését is meglehetősen gyakran idézte elő mindkét szócsoportban.

Az ómagyar kori helynevekből és jelenkori tájzavakból álló korpuszom adatai azt jelzik, hogy a változásra utaló nyomokat már az igen korai datálású okleveleink helynevei között is fellelhetjük. Ebből a körülményből azonban nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, mivel az említett adatok hamis és másolt oklevelekben maradtak ránk. Az első biztos adatokkal ezért csupán a későbbi évszázadokban találkozunk: a 13. századból már viszonylag nagy számban idézhetünk a folyamatot illusztráló példákat, de nagyarányú felszaporodásuk a 14. században mutatkozik meg.

A kétnyíltszótagos tendencia jelenkori produktivásáról minden kétséget kizáróan tanúskodnak az élőnyelvi adatok, amelyek a tendencia több típusára is meglehetősen nagy számban idézhetők. Ez pedig egyértelműen azt jelenti, hogy a kétnyíltszótagos tendencia

a 15. századot követően sem szűnt meg (mint ahogyan erre a szakirodalomban utalások vannak), hanem tulajdonképpen mindmáig élő folyamatként működik.

A tövéghangzók eltűnésének vizsgálatok egyik kiinduló feltételezésem az volt, hogy az elsődleges szóalakok hangszerkezete befolyásolhatta a változást. Ezt a jelenséget ezért az adatok szótagszáma és szótagszerkezete szerint kategorizálva mutattam be a dolgozatomban. A változási folyamat a legnagyobb mértékben a két szótagos névformákat érintette: az ilyen névstruktúrák teszik ki az adatok háromnegyedét, s körükben is különösen gyakorinak mutatkoznak a két nyílt szótagból álló névformák (46%) (pl. 1237: *Houdu* > 1289/1291/1327: *Houd*, Gy. 1: 858–859; +1015/+1158//XV.: *Zerew* > [+1235]/1350/1404: *Sceer*; Gy. 1: 392). Emellett – főképpen nyílt szótagokból álló – három szótagos névformák és összetételek, névszerkezetek körében is kimutattam a tövégi magánhangzó eltűnését (pl. 1214/1550: *Kerecu* > [1291–1294]: *Kerek*, Gy. 1: 632; 1214/1550: *Beregu* > 1233: *Bereg*, KMHsz. 52; +1015/+1158//XV.: *Nogw wtw* > +1015/+1158//1403/PR.: *Nogut*, DHA. 74).

A tövégi vokálisok eltűnésének kronológiai kérdései gyakori témaként jelentkeznek a szakirodalomban; erre a szempontra én is figyelemmel voltam. Elemzéseim alapján az olyan helynevekkel kapcsolatban, amelyeknek tövéghangzóval és anélkül álló adatai egyaránt vannak, a véghangzó eltűnési idejére vonatkozóan megállapítottam, hogy már 11. századi forrásokban is feltűnik a véghangzó nélküli forma (pl. [1077–1095]/+1158//XV.: *Duwruthu* > [1077–1095]/+1158//PR.: *Duurvt*, Gy. 3: 115; [1077–1095]>XV.: *Halmw* > [1077–1095]>+1015//PR.: *Holm*, Gy. 3: 315), azonban a legtöbb ilyen adat az ezt követő időszakból, a 12. és 13. századból származik.

A 13. századból származó, viszonylag nagyszámú helynévi adat mindenképpen megerősítheti azt a szakirodalomban általánosan elterjedt vélekedést, hogy a tövégi magánhangzók jellemzően a 13. század végére tűntek el. Az említett, párhuzamosan (tehát tövéghangzóval és anélkül) adathozható formák arról tanúskodnak, hogy a változás ezekben is éppen az idő tájt zajlott.

A hangátvetés megítélésében a nyelvészeti felfogás két, egymástól különböző álláspontra helyezkedett: a hagyományos nyelvtörténeti megközelítés asszociációs változásként tartja számon a folyamatot, a fonotaktikai-fonológiai aspektust is mérlegelő munkákban viszont a változás rendszerszerűsége kap nagy hangsúlyt. E kérdéssel én is behatóan foglalkoztam, és arra az eredményre jutottam, hogy a metatézis meglehetősen kétarcú folyamatnak mutatkozik: kétségkívül magán viseli a szabályos, tendenciaszerű hangváltozások bizonyos jegyeit, ugyanakkor jó néhány sajátossága inkább az ún. asszociációs változásokra emlékeztet bennünket.

A helynévi adatok alapján az mutatkozott meg, hogy a változás a legnagyobb számban a szó belsejében egymással szomszédos mássalhangzókat érintette (pl. 1466: *Kekche* > 1488: *Kechke*, Cs. 1: 668; 1364: *Kuhnya* > 1447: *Konyha*, ComMar. 24), míg a jelenkori tájszavaknál hatalmas fölényrel a szintén szó belsejében található, de egymással nem érintkező mássalhangzókra terjedt ki a metatézis (pl. *kebel* ~ *keleb*, *pöcsét* ~ *pétécs*, *tolvaj* ~ *tojvaj*, *özvegy* ~ *ögyvez*, *tenyér* ~ *terény*; ÚMTsz.).

A hangátvetés kronológiai jellemzőit illetően a szakirodalmi előzményekben az igazán korai adatokat jórészt figyelmen kívül hagyták nyelvtörténészeink, a nyelvtörténeti szakirodalom ezért a jelenségre főként a középmagyar kor jellemző változási folyamatként tekintett. A helynévi szórványokon elvégzett analízisem alapján viszont a hangátvetést már a 13. századtól kezdődő időszakra nézve is egyértelműen regisztrálhatjuk, s az adatok felgyűlését az ómagyar kor második felére, főként a 15. századra tehetjük. A hangátvetés

jelenkori produktivitásáról meggyőzően tanúskodnak az élőnyelvi adatok, amelyek a hangátvetés valamennyi típusára tekintélyes számban idézhetők.

Az eredeti hangszerkezethez képest etimológiai előzménnyel nem rendelkező magán- és mássalhangzók vizsgálatát két külön egységben végeztem el, emellett arra is törekedtem, hogy az egyes jelenségeknél – értekezésem tárgyához igazodva – a folyamat ellenkező irányát, azaz a kieső hangok problematikáját is érintsem.

Inetimologikus magánhangzókkal leggyakrabban a szavak elején, mégpedig az ott jelentkező mássalhangzó-torlódások kapcsán, azok feloldásakor találkozhatunk. Ezenkívül a szavak és nevek belsejében, valamint azok végén (szóalakzáró és utolsó szótagi helyzetben) is megtalálhatjuk őket, bár jóval kisebb számban, mint szó eleji pozícióban.

A helynévi vizsgálatok a szó eleji pozícióra vonatkozólag összességében azt jelzik, hogy az inetimologikus hangok mint bontóhangok bekerülése alapvetően két etimológiai csoportot érint: a szláv eredetű jövevényszerűk körét, illetve a személynévből (döntően szláv eredetű személynévből) alakult, magyar névadás eredményeként keletkezett helynevek körét. Ez egyúttal a szláv–magyar nyelvi kölcsönhatások intenzitására is rámutat. A szó eleji torlódások másik típusú, előtétthanggal történő feloldását az ómagyar kor helyneveiben – nem meglepő módon – szintén a fenti két etimológiai típussal szemléltethettem.

A vizsgált helynévi adatok között az inetimologikus magánhangzó az esetek 80%-ában bontóhangként, 20%-ában pedig előtétthangként jelentkezett. A jelenkori tájnyelvi lexémáknál ez az arány a bontóhangot, illetőleg az előtétthangot tartalmazó változatok körében 83% és 17%.

A szavak eredeti hangszerkezetéhez képest etimológiai előzménnyel nem rendelkező új hangelemként mássalhangzók is megjelenhetnek. Ezeket az inetimologikus hangokat is megtalálhatjuk a lexémák elején, belsejében és végén egyaránt, közöttük azonban igen eltérő gyakorisági viszonyokra mutathatunk rá. Abból kifolyólag, hogy a szakirodalom több esetben is felvetette a fonológiai és fonetikai magyarázatok lehetőségét, nem a szavakbéli pozíció alapján tárgyaltam az inetimologikus mássalhangzókat, hanem képzési mód szerint.

Az inetimologikus elemként jelentkező zárhangokat többnyire a helynevek belsejében regisztrálhatjuk, de néhány esetben a nevek végén is megtalálhatjuk őket; közülük a *p* és a *b* kifejezetten gyakorinak tűnik (pl. 1473: *Nemethy* > 1461: *Nemphí*, Cs. 2: 273; 1409: *Samsonháza* > 1409: *Sampsonhaza*, Cs. 1: 106; 1291: *Domorad* > 1495: *Dombrad*, Cs. 1: 513; *ibolya* ~ *bibolya*, ÚMTsz.; *uborka* ~ *buborka*, MNyA.).

Inetimologikus réshangok bekerülését megfigyelhetjük két magánhangzó közötti és mássalhangzós környezetben egyaránt. Az inetimologikus mássalhangzók között jellegzetesek a likvidák, azaz a *j*, *l* és *r* hangok. Közülük is kiemelkedik a *l*, amely szó belsejében meglehetősen gyakori (pl. 1332–1337/Pp. Reg.: *Chegud* > 1463: *Chegewld*, Cs. 1: 472; 1291: *Marouch* > 1297: *Maraalch*, Cs. 2: 773; *ócska* ~ *olcska*, *szóda* ~ *szolda*, *pötyögős* ~ *pötyöglős*, ÚMTsz.).

A nazálisok közül leggyakrabban a *n* került be másodlagosan a szavak és nevek szerkezetébe, de a *m* bekerülésére is találhatunk példákat (pl. 1478: *Sabokreggh* > 1496: *Sambokreth*, FN. 214; 1275: *Dobza* > 1332–1335/Pp.Reg.: *Dompsa*, Gy. 1: 77). E hangok kiesésével ugyanakkor az általam vizsgált korpuszban nem talákoztam. Ez persze véletlen hiány is lehet, azt mindenesetre jelzi, hogy a *m*, *n* bekerülése a szavak, nevek hangszerkezetébe feltétlenül gyakoribb jelenség lehet, mint az onnan való kiesésük.

Külön egységben vizsgáltam a hiátustöltő hangokat, s bár a középpontban azok bekerülése állt, azzal összefüggésben a mássalhangzók intervokalikus helyzetű elmaradására

is figyelmet fordítottam, hiszen a két folyamat, azaz a bekerülés és a kiesés szorosan összefügg egymással.

5. Az elemző munka során kitüntetett figyelmet szenteltem a fonotaktikai szerkezetnek mint a változások mozgatórugójának. Az általam vizsgált hangtörténeti változások mögött olykor idegen, más nyelvekből átvett fonotaktikai struktúrák is állhatnak. A legtöbb esetben a jelenségek mégsem külső okkal magyarázhatók, hanem magában az adott nyelvi részrendszerben gyökereznek. Igen tanulságos lehet ezért egy olyan további kutatási irány, amely az ómagyar kori helynevek és a bennük szereplő közszavak szótagszerkezeti mintáit tárja fel, hiszen ez fontos kiindulópontul szolgálna aztán a szótagszerkezeti elmozdulások minél pontosabb feltérképezéséhez, a háttérkörülmények megvilágításához is.

Munkámban arra is rámutattam végül, hogy a változási folyamatok tipológiai rendszerének újragondolása, a változások minél sokoldalúbb leírása és az egységes fogalmi keret kidolgozása a közeljövő hangtörténetírásának egyik kulcsfontosságú feladata kell, hogy legyen.

KATONA CSILLA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9205-2451>

KOVÁCS HELGA, Várnevek a középkori Magyarországon

Debreceni Egyetem, Magyar nyelv- és irodalomtudomány. Debrecen, 2019. 176 lap

Témavezető: RESZEGI KATALIN. Opponentek: RÁCZ ANITA, HORVÁTH RICHÁRD

Védés: 2019. november 15.

1. A disszertáció témája és célkitűzése. A helynevek sajátos csoportját alkotják a várak, erősségek megjelölései. Az általuk megnevezett erődítmények különösen fontos szerepet töltek be mind az európai, mind ezen belül a magyar történelemben. A várneveket a műveltségi nevek, azaz az ember alkotta helyek megjelöléseinek egyik csoportjaként tartják számon, szemben a természetes helyeket (hegyeket, folyóvizeket stb.) megjelölő természeti nevekkal. A két nagy névkategória különböző névfajtái közül jónéhány átfogó feldolgozása elkészült már. Éppen ezért különösen szembeötlő, hogy a műveltségi nevek másik jelentős névfajtája, a várnevek – noha a névtan mellett a történettudomány szempontjából is igen jelentősnek tekintett névfajtaról van szó – ez idáig nem részesültek átfogó vizsgálatban. Munkám célja e hiányt látva a középkori helynevek e speciális körének, a középkori várnevek csoportjának körüljárása, nyelvi és névtani szempontú értékelése a történelmi vélekedések figyelembevételével. Ennek alapján a műveltségi nevekről eddig meglévő kép is árnyalható.

2. A disszertáció felépítése. Az értekezés három nagyobb egységből áll. Az első fejezetben a várnevek kapcsán eddig megfogalmazódott tudományos eredményeket tekintettem át. Elsőként a vonatkozó magyar és nemzetközi nyelv- és irodalomtudományi, illetve névtani szakmunkákat ismertettem, majd a történettudomány és a régészetnek a várakról feltárt azon eredményeit foglaltam össze, amelyek a várnevek szempontjából is meghatározók. Az áttekintésből kitűnik, hogy a várnevek kutatása – a német nyelvterületeket leszámítva – a nemzetközi névtani kutatásokban is viszonylag periférusnak mondható.